

**Володимир
Павлович
БЕХ**

Перший проректор Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна), завідувач кафедри соціології управління та євроінтеграції, академік Української академії політичних наук, професор, доктор філософських наук.

First Vice-rector of National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine), Head of Department for management of sociology and eurointegration, academician of the Academy for Political Science of Ukraine, professor, Ph.D.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У ДИСКУРСІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ОСВІТИ: ЯВИЩЕ, ПОТРЕБА, ЦІННІСТЬ, НОРМА І ПРИНЦИП СПІЛКУВАННЯ

Толерантність у сфері розбудови європейської освіти є необхідним елементом, оскільки толерантність як властивість свідомості особистості має бути сформована ще у школі. Вона потрібна людині у будь-якій сфері її життєдіяльності. Тому її сміливо можна включати у перелік європейських цінностей, норм професійної діяльності педагогів і принципів їх поведінки у глобалізованому суспільстві.

Сучасна Європа швидко набуває морфологічної сталості і функціональних властивостей соціального цілого. При цьому особливу роль у інтеграційних процесах відіграють такі соціальні інститути, як наука, культура, освіта та право. Її культурологічний простір спонтанно оновлюється двома шляхами: перший з них пов'язаний з еволюційним підйомом світової спільноти від технократичної до інформаційної доби; другий – з впливом мігрантів з усього світу на вогник сталих суспільств з потужною соціальною захищеністю людини, наприклад Швеція, Норвегія, Голландія, Данія та ін.

Спонтанно сформувалась гостра соціальна потреба інтелектуально освіти набути багатоманіття соціального життя Європи, з одного боку, а з іншого боку, проблема організації співжиття багатонаціональних утворень у соціальному цілому – організмі Об'єднаної Європи і відтворення цього цілого на засадах демократичного правління, реалізації прав людини, соціальної справедливості, екологічної і інформаційної безпеки.

У цій ситуації величезні надії покладають на систему європейської освіти, що повинна готувати і готує молоде покоління європейців до життя у нових умовах, що забезпечує інтеграційну тенденцію та підтримує дезінтеграційні процеси, оскільки кожна особистість пам'ятає власне коріння і зберігає традиції свого народу не тільки у повсякденному побуті, але й у професійній діяльності.

При цьому освіта як соціальний інститут у XXI столітті виходить на одне з перших місць у формуванні нового суспільства, що навіть отримало специфічну назву – “суспільство знань” як перша сходинка до інформаційного суспільства. Це означає, що з його появою приходять і

нова культура, нові цінності; це не єдина, масова культура, але певне “загальне місце” розмаїтості культур, які взаємодіють.

Першою умовою співбуття багатонаціонального населення Об'єднаної Європи є формування толерантного ставлення до Іншого, Інакшого, оскільки універсальною ознакою культури спілкування є толерантність. Тому опанувати толерантністю має кожен мешканець європейського континенту ще на шкільній лаві, оскільки це світоглядна проблема, тобто проблема формування ставлення особистості до особистості Іншого і культури Іншого.

Європейська освіта має показати, що проблема толерантності виникла ще в античні часи, коли люди з різними віросповіданнями змушені були жити разом у межах великих імперій, наприклад імперії Александра Македонського і діадохів (наступників). Так, Антиох IV Єпіфан (Уславлений), прихильник грецької культури, прагнучи “еллінізувати” євреїв, котрі мешкали у його володіннях, освятив іудейський храм Зевсу Олімпійському, що стало приводом до повстання, до початку боротьби євреїв за незалежність під проводом Маккавеїв. Юліан II Відступник був останнім античним імператором, котрий здійснив спробу відвернути Римську імперію від християнства.

Цю стратегію продовжили гуманісти епохи Відродження. Аналізуючи спадщину таких освітніх європейських діячів, як Дж. Локк (автор “Послань про толерантність”) та Вольтер (творець “Трактату про віротерпимість”), ми, як і інші дослідники проблеми толерантності (Л. Вишневська, П. Комогоров, А. Погодіна, М. Хомяков, В. Шалін та інші), можемо підкреслити велике значення цих європейських гуманістів для розвитку ідеї толерантності.

Джон Локк виходив з того, що Церква – це об'єднання людей, які вірять в Бога заради спасіння душі. Тому він розцінював релігійну віру як регламентуючу ставлення людини до Бога та інших людей. У "Листі про толерантність" він закликав людство до релігійної терпимості.

До миру між релігіями та різними соціальними верствами, до толерантності закликав і один із засновників гуманістичної філософії Вольтер. У "Трактаті про віротерпимість" він показав згубну дію міжрелігійної ворожнечі та потрактував віротерпимість як головний шлях до миру у світі, як основу розвитку людства.

Гуманісти епохи Відродження заклали фундамент для подальшого розвитку ідеї толерантності. З того часу толерантність розглядали як можливість держави та офіційної церкви йти на поступки в питаннях віри та релігії. Віротерпимість стала першою формою толерантності.

У розвитку цього напрямку в Новий час проблему толерантності вирішували у формі питання та відповіді на два основні питання, а саме: якими повинні бути принципи взаємодії ворогуючих церков та як повинна вибудовуватися взаємодія світської і релігійної влади.

Пізніше толерантність пов'язували зі свободою совісті віруючої людини (М. Лютер, Е. Роттердамський, Т. Мор). Вони зверталися до Євангелій, в яких центральним є утвердження любові до ближнього, милосердя, прощення. Цих принципів притримувалися майже всі провідні філософи XVII (Спіноза, Локк, Вільямс) та XVIII ст. (Бейль, Вольтер, Дідро та ін.).

У XIX ст. проблема толерантності розвивалась у ліберальній філософії: толерантність розуміли як умову внутрішньої і зовнішньої свободи, можливості вільного вибору.

Розмаїття точок зору та напрямів досвіду ставало обов'язковою умовою розвитку та прогресу.

Активно продовжили вивчення питань толерантності та ненасильницьких дій філософи новітнього періоду (Є. Бистрицький, Р. Валітова, О. Грива, А. Гусейнов, В. Лекторський, М. Мчедлов, М. Романенко, Д. Шарп, М. Хомяков, В. Шалін та інші).

Сьогодні розуміння толерантності поглиблюється далі, зокрема у працях французького філософа Поля Рікера. Він відзначає необхідність не тільки гарантування свободи легітимному Іншому, а й надання слабкому Іншому певних переваг для самореалізації. Тобто бажане збільшення переваг для більш слабкого має бути компенсоване зменшенням шкоди для сильнішого в опозиції.

Тож Європа вже зустрічалася з проблемою толерантності і позитивно її вирішила. Йдеться про явище минулого протистояння європейських народів, що відбувалось у релігійній сфері. Розуміння толерантності як терпимості є традиційним, але не вичерпним. Джон Локк ще у XVII столітті дійшов висновку: досконала толерантність – це не тільки свідоме та позбавлене негативного забарвлення визнання державою свободи Іншого самому вести свої громадянські або приватні справи у будь-який спосіб, тільки без суперечності із законом. Це ще й захист державою свободи кожного громадянина від будь-якого нелегітимного її обмеження.

Висновок Дж. Локка базувався на визнанні свободи невід'ємним правом людини, а також неприпустимості втручання держави у справи віросповідання та ін. Водночас висновки Дж. Локка не були продуктом суто теоретичних міркувань. Філософ осмислив і узагальнив реальні процеси, пов'язані з пошуками шляхів

усунення небезпечного для держави протистояння між прихильниками англіканської церкви та різноманітними іновірцями (дисцентами), осередки яких виникли під час фундаментальних соціальних і релігійних перетворень.

Влітку 1689 року британський парламент ухвалив Акт терпимості (Toleration Act). Досить швидко з'ясувалось, що легітимне співіснування кількох церков зовсім не призводить до анархії та втрати керованості, а робить державу сильнішою. У такий спосіб толерантність вперше продемонструвала на європейському континенті свій потенціал дієвого інструменту досягнення політичної злагоди різноманітних сил за умов збереження ними законної свободи і права бути самими собою.

Надалі поняття толерантності поширилося не тільки на сферу міжрелігійних стосунків, а й на більшість відносин у суспільстві, що виникають через відмінність людей і спільнот, багатоманітність культур.

Історично склалось так, що термін "толерантність", як зазначає В. Малахов, походить від латинського слова *tolero*, котре означає "несу", "витримую", "терплю" [15]. Отже, це риса характеру людини, яка виявляється у ставленні до когось чи чогось, а характер – то сукупність набутих навичок, установок, принципів, які опираються і на вроджені особливості, і на світоглядні засади. Слово "набути" передбачає процес становлення, отже толерантність як терпіння не є чимось застиглим і статичним: її завжди може набути той, кому її бракує.

Що ж означає слово "толерантність"? У перекладі українською мовою це означає терпимість, терпимість до чогось своєрідного, істотно інакшого: чиеїсь думки, позиції, переконань. Це досить

містке та глибоке поняття. Воно стосується і міжнародних відносин, і діалогу культур, і міжетнічних та міжконфесійних взаємин, і культури світу.

Толерантність означає повагу, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Толерантний (від лат. *терпимий*) – терпимий до чіхось думок, переконань, вірувань і т. ін.; витримка, самовладання; відсутність або послаблення реагування на якийсь несприятливий чинник у результаті зниження чуттєвості до його дій.

У XIX столітті виник, а в XX столітті розквітнув новий (хоч і не зовсім!) напрямок у філософії – екзистенціалізм. Він визнає найбільш реальним особистий світ людини й намагається на цьому вибудувувати увесь системний підхід. У зв'язку з цим філософи та психологи навели фокус досліджень на парадигми "Я" та "Інше". Не можна сказати, що це неправильний підхід: все залежить від того, як розподіляти акценти.

Необхідно відзначити той факт, що існували різні підходи до розробки проблеми толерантності залежно не тільки від сфери застосування, а й від часу. Можна сказати про розвиток ідеї толерантності в історичній перспективі. Першими до питань терпимості та толерантності зверталися ще античні філософи. Проблема толерантності відкрито у той час ще не піднімали, але її мотиви спостерігаються в працях таких мислителів, як Аристотель, Геракліт, Антифон, Сенека та інші. Тоді стихійне сприйняття толерантності включало повагу до людської гідності. Спостерігаючи як природну, так і культурну різноманітність людей, мислителі древності намагалися знайти шляхи до гармонізації людських стосунків. Дослідники історії

філософії та педагогіки наполягають на тому, що першою формою толерантності була віротерпимість, ідеї якої кореняться в етичному учінні раннього християнства (М. Мириманова, М. Хомяков). Тоді на тлі виникнення та розвитку релігійного розмаїття важливою ставала проблема терпимого ставлення до представників інших релігій, інших культур.

Одна зі складнощів розуміння терміну “толєрантність” полягає в його значенні в різних мовах. У різних культурах воно неоднозначне і залежить від історичного досвіду народу. В англійській мові толєрантність – “готовність і здатність без протесту сприймати особистість чи річ”, у французькому – “повага до волі іншого, його способу мислення, поведінки, політичних і релігійних поглядів”.

У китайській мові бути толєрантним значить “дозволяти, допускати, виявляти великодушність стосовно інших”, а в арабській мовній групі толєрантність – це “прощення, полегкість, м’якість, поблажливість, шкода, прихильність, терпіння до інших”.

Більшість науковців-росіян виходить з того, що в російській мові існують два слова з подібним значенням – толєрантність і терпимість. Але разом з тим визнається й те, що “терпимість” у російській мові має і неприємну забарвленість – терпіти завжди неприємно психологічно. А “толєрантність” не має завданням пригнічувати того, хто є толєрантним.

У XIX ст. слово “терпіти” налічувало 26 лексем та відображало різноманітні значення: виносити, страждати, кріпитися, не поспішати, дати слабину і т. ін. [6, с. 267]. Аналізуючи всю багатозначність лексеми “терпимість”, ми дійшли висновку, що цей термін має пасивну

спрямованість, тоді як толєрантність у нашому тлумаченні – перш за все діяльні сну спрямованість.

Потрібно також зупинитись на різниці між поняттями “терпимість” та “терпіння”. Терпіння відображає поряд з усім почуття провини чи дію того, хто терпить щось або когось, наприклад біль, неприємні стосунки. Тоді як “терпимість” означає повагу, або визнання рівності. Таким чином “терпимість” трактується як відкритість та свобода мислення. Наприклад, визначення “терпимість” у Преамбулі Статуту ООН є таким: “...проявляти терпимість, жити разом, у мирі один з одним, як добрі сусіди” [23, с. 4]. З наведеного визначення можемо зробити висновок про дієвість, соціальну активність спрямованості цього терміну.

На межі XIX – XX сторіч термін “толєрантність” став траплятись на сторінках філософських розвідок і, що досить важливо, у педагогічних словниках. Так, у “Філософському енциклопедичному словнику” автор статті про толєрантність В. Лісовий вказує, що толєрантність – це термін, “яким позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей” [13, с. 642]. Автор виходив з того, що світоглядною основою толєрантності є цінування різноманітності: природної, індивідуальної, суспільної, культурної. В “Українському педагогічному словнику” толєрантність тлумачиться як терпимість до чужих думок і вірувань [4, с. 332].

На підставі усіх перерахованих значень ми дійшли висновку, що у науковій літературі толєрантність розглядають як повагу і визнання рівності, відмову від домінування і насильства, визнання багатомірності та різноманіття людської культури, норм, вірувань і відмова від зведення цього різноманіття до якоїсь однієї

точки зору. Таким чином толерантність передбачає готовність прийняти інших такими, якими вони є, і взаємодію з ними на основі згоди. Існує небезпека зведення толерантності до індиферентності та конформізму, обмеженню інтересів інших і своїх власних в ім'я "згоди", але, з нашої точки зору, толерантність обов'язково передбачає взаємність і активну позицію всіх зацікавлених сторін.

Таким чином, співіснування громад у сфері релігії і державного життя за принципом толерантності позитивно вплинуло на європейський соціальний розвиток і тому набуло у колективній свідомості вагу однієї з абсолютних духовних цінностей. У науці та політиці роблять спроби відстежувати взаємозв'язок між соціальними струсами та відповідними реакціями доквілля на стихійні сплески людського озлоблення, насильства, агресії у вигляді найрізноманітніших природних катаклізмів, землетрусів, повеней, тайфунів тощо.

Якщо свободу, демократію, ринок нам пропонують як панацею від усіх наших бід, що автоматично оздоровить країну, то це свідчить, принаймні, про відсутність розуміння того, що панацеєю це може бути лише за умови правильного духовного наповнення людини, за умови відчуття абсолютних цінностей, з-поміж яких толерантність посідає далеко не останнє місце. Адже толерантність як одна з норм поведінки людини має величезне значення для дотримання миру та злагоди в цивілізованому суспільстві, для соціально-економічного розвитку всіх народів. Адже, як зазначив 16 листопада 2000 року президент Генеральної Асамблеї ООН Херрі Холкері, толерантність – це та цінність, яка робить мир досяжним.

Толерантність містить у собі і глибокі правові засади. Без терпимості, врахування інтересів одне одного, без рівноправності народів, їхніх культур неможливий розвиток, прогрес цивілізації. Сьогодні на європейському континенті толерантність належить до основоположних демократичних принципів, пов'язаних з концепціями плюралізму, соціальної свободи і прав людини. Проблема толерантності набула особливої актуальності з розвитком загальносвітових інтеграційних процесів у різних галузях економічного, культурного, суспільного життя, в освіті. Бути толерантним – це означає виявляти повагу до іншого способу життя, інших почуттів, традицій, ідей, вірувань. Правові засади цілком слушно зафіксувати у Педагогічній Конституції Європи.

Зовнішні вияви культури спілкування у сфері європейської освіти має втілювати етикет педагогічної діяльності. Слово "етикет" (франц. *etiquette* – прикріплювати) означає сукупність правил поведінки, які стосуються зовнішніх виявів ставлення до людей: поводження з оточенням, форми звертання, вітання, побажання, вибачення, поведінка в громадських місцях, манери (франц. *maniere* – прийом, спосіб дії) й одяг. Так, у мусульманських країнах за дипломатичним етикетом недоречно під час бесіди сидіти, поклавши ногу на ногу, оскільки вважається, що така поза демонструє зневажливе ставлення до співрозмовника. Загалом на Сході прямий, відвертий погляд сприймається як неповага до співрозмовника.

Культура спілкування загалом і міжнаціонального зокрема передбачає знання у галузі соціальної психології типів темпераменту, правил етикету, особливостей характеру. Проблема характеру цікавила

представників давньогрецької філософської думки. У давньогрецькій філософії відомий термін "етос" (грец. *ethos* – звичай, вдача, спосіб думок, поведінка, характер).

З етосом пов'язаний термін "етика", яка в дослідженнях Аристотеля набула значення самостійної філософської дисципліни – науки про норми людської поведінки.

В античній Греції етос розуміли радше як характер (грец. *charakter* – особливість, ознака, визначальна риса) особистості, сформований традиціями і звичаями. В античності домінували уявлення про те, що людський характер незмінний, а притаманна кожній людині вроджена вдача (етос) зумовлює всі його вияви. Звідси виникли передумови античної фізіогноміки і типології характерів.

Питання типізації особливостей людської поведінки розглядав Теофраст (Феофраст із Ереса (Лесбос); 372-288 до н.е.) – грецький філософ, вчений, учень і друг Аристотеля, відомий представник перипатетичної школи.

У праці "Характери" Теофраст обґрунтував 30 характерологічних типів особистості (позитивних і негативних). Тут певною мірою простежується зв'язок із дослідженнями Аристотеля (про "великодушність"). У певному сенсі дослідження Теофраста становлять підґрунтя для подальших пошуків у галузі характерології.

До проблем національного характеру зверталися французькі філософи Ш. Монтеск'є (1689-1755) і К. Гельвецій (1715-1771), англійський філософ Д. Юм (1711-1776), німецькі філософи І. Кант (1724-1804), Й. Гердер (1744 – 1803), Г. Ф. Гегель (1770-1831).

Термін "характерологія" в науковий обіг увів німецький філософ Ю. Базен у праці "Нариси з

характерології" ("Beit rage zur Charakterologie", 1867). Вагомий внесок у дослідження психологічних аспектів характерології різних народів, а також міфу, релігії, мистецтва належить В. Вундту (1832-1920) – німецькому психологові, фізіологу, мовознавцеві та філософу. Він є автором фундаментальної праці в десяти томах "Психологія народів" ("Volkerpsychologie", 1900-1920 pp.).

У визначенні національного характеру вчені передусім розрізняли духовне життя народу. Звідси випливає, що "національний характер – особливе з'єднання духовних сил, зовнішнім виявом яких є життя народу" (Крижицький, 1912, с. 110).

Д. Чижевський вважав, що під час дослідження національного типу необхідно враховувати особливості народної творчості, проводити аналіз дуже яскравих історичних епох, які народ пережив, досвіду духовних пошуків найвидатніших представників цього народу.

За висновком науковців, "етичні норми, що укорінені в життєвому світі, обмежені самоочевидностями традиційних життєвих форм певної соціокультурної спільноти, де взаєморозуміння щодо смислів задається дорефлексивно й дораціонально, тобто вже тим, що люди живуть у цій спільноті. Це онтологічний вимір етичних норм, який і є етосом. Буттєвий сенс цього поняття засвідчує його етимологія, що заново відкрив М. Гайдеггер, згідно з яким етос означає саме місце перебування, місце мешкання, в якому людина живе та перебуває" [9, с. 279].

Толерантність як одна з норм поведінки людини має величезне значення для дотримання миру та злагоди в цивілізованому суспільстві, для соціально-економічного розвитку всіх народів.

16 листопада 1995 р. на XXVIII сесії Генеральної конференції держав-членів ЮНЕСКО було одноставно прийнято Декларацію принципів толерантності. Відтоді цю дату відзначають як Міжнародний день толерантності. У цій Декларації зазначено: "Взаємотерпимість, толерантне ставлення один до одного, солідарність, діалог і взаєморозуміння повинні стати нормою поведінки і дій всіх людей без винятку, груп людей, політичних партій, громадських організацій і рухів, адже толерантність є не тільки важливим принципом, а й необхідною умовою миру та соціально-економічного розвитку людей".

Поняття толерантності широко застосовується у різних суспільно-політичних сферах життя суспільства, на чому повинна акцентувати освіта, демонструючи організаційний потенціал принципу толерантності. Розуміння цього поняття дещо варіюється залежно від точки зору і координат його використання. До прикладу, толерантність може бути розглянута в різних контекстах.

Подолання етнічних конфліктів значно залежить від держави, однією з функцій якої є формування законодавства, яке б забезпечувало рівні можливості усім націям і соціальним групам, тобто було б "толерантним", демократичним.

Толерантність у релігійному ставленні необхідна не лише прихильникам будь-якої релігії, але й невірющим чи атеїстам. Релігія є сферою духа людини, як казав Гегель, яка сягає його глибин. Вона споріднена із розумом, совістю, волею, що є визначальним у формуванні світогляду людини. Теїсти та а-теїсти ("тео" з грецької означає Бог, "а" – заперечна частка) мають спільні інструменти щодо пізнання світу-буття (розум, емоції, волю), тому

їм легко спілкуватися за умови, коли будуть толерантні один до одного.

Толерантність обґрунтовується на підставі досить різних точок зору, з яких найбільш поширеними є наступні: позиція християнської терпимості; позиція відділення церкви від держави; позиція універсальності прав людини, конституційної демократії та громадянської рівності усіх людей у їхніх свободі та гідності; позиція державного патерналізму.

Позиція християнської терпимості ґрунтується на:

– концепції рівності усіх людей у їхніх гідності та свободі як створених за образом і подобою Бога;

– кожен має право на власну думку, тобто на несхожість на інших;

– ніхто, крім Бога, не має монополії на істину і право на особливу близькість до неї;

– оскільки людина зіпсована первородним гріхом, то людські спільноти та влада, у тому числі і держава, також не гарантовані від помилок;

– порушення загальнообов'язкових норм поведінки, зафіксованих у світових релігіях (не вбивай, не кради, не зашкодь та ін.) не підлягає залученню до сфери толерантності [16].

Позиція відділення церкви від держави полягає у тому, що держава, будучи світською нерелігійною інстанцією, не може порушувати принцип свободи совісті, а повинна виявляти однакове ставлення до різних віровизнавчих спільнот, атеїстів, а також прихильників різних норм моралі; у цьому вона керується необхідністю "загального блага" [14].

Позиція універсальності прав людини, конституційної демократії та громадянської рівності усіх людей у їхніх свободі та гідності передбачає наступне: "Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і

совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства” [10].

Позиція державного патерналізму виявляється у тому, що держава визнає терпимість до релігійних та інших груп, якщо вони не ставлять під сумнів владу монарха та його династії, а також певні особливості державного ладу, наприклад панівну релігію, на підставі чого влада “добровільно” терпить практику меншості, яка, у свою чергу, не має переходити межі допустимого [24].

Толерантність як тип світогляду нині широко культивується у європейській освіті. Так, наприклад, відомий російський психолог А. Г. Асмолов, який очолює російську психолого-педагогічну школу, що активно працює у напрямі формування толерантної особистості, виокремлює наступні аспекти толерантності: еволюційно-біологічний, політичний, етичний, психологічний і педагогічний [1, 6].

В еволюційно-біологічному плані розробка концепції толерантності спирається на уявлення про “норму реакції”, тобто про допустимий діапазон варіантів реагування, властивих тому чи іншому біологічному виду. Таким чином у цьому випадку толерантність розуміємо як біологічну характеристику організму, його здатність вибірково реагувати на подразники, ігнорувати деякі з них.

Німецькі автори поділяють біологічну толерантність на такі види: фізіологічна толерантність, що представлена у вигляді властивості організму витримувати відхилення певного екологічного чинника в допустимих межах; екологічна толерантність, тобто здатність окремих видів витримувати зміни довкілля [2, с. 341]. Причому фізіологічну толерантність німецькі дослідники вважають вищою від

екологічної толерантності за її значенням.

В охороні здоров'я толерантність розуміють як стійкість організму до дії деяких речовин, здатність переносити токсичні дози наркотиків, алкоголю, нікотину. Вважається, що підвищення толерантності виявляється в тому, що первинна доза токсичної речовини не викликає колишньої ейфорії, бажаного ефекту [25, с. 243].

В етичному плані концепція толерантності виходить з гуманістичних течій, в яких підкреслюється невмируща цінність різних достоїнств і чеснот людини, у тому числі достоїнств, що відрізняють одну людину від іншої. Якщо різноманітність людей, культур і народів є цінністю і гідністю культури, то толерантність, будучи нормою цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами і готовністю до ухвалення інших логік і поглядів, є умовою збереження різноманітності, історичного права на несхожість.

У політичному плані толерантність інтерпретується як готовність влади допускати інакомислення у суспільстві, дозволяти в рамках конституції діяльність опозиції, здатність гідно сприймати поразку в боротьбі. Таким чином, протилежним є прояв політичного насильства стосовно певної соціальної групи, жертвами якої стають національні та соціальні меншини [26].

О. Асмолов, говорячи про політичну толерантність, розглядає її з позиції влади [1, с. 6]. Цікавою є позиція особистості, її політична поведінка, яка демонструє ставлення особистості до принципів та норм політичного устрою і зумовлена політичною культурою. Політологи Г. Алмонд і С. Верба розглядали політичну культуру як духовно-психологічне явище, орієнтоване на політичну дію [26, с. 398]. Загалом від

політичної культури особистості залежить характер її політичних дій: чи буде це толерантне ставлення до опозиції, адекватний вираз своєї незгоди і бажання дійти спільної думки, чи політична поведінка виражатиметься в екстремізмі, насильстві, можливо, тероризмі.

Цікавий факт, що у сфері економіки поняття толерантності не визначено, оскільки воно не може знаходитися в координатах дії основного принципу побудови ринку – конкуренції, суперництва між виробниками. Можливий розгляд толерантності в умовах конкуренції у разі ототожнення її з “чистою” конкуренцією, яка забезпечує рівні права всім виробникам і виключає нечисту, “брудну” боротьбу між конкурентами [17, с. 188].

Розглядаючи історію міжнародних документів, у яких сьогодні визначено права людини, ненасильство та толерантність один до одного, утверджено визнання рівноправності серед людей та необхідність підтримки прав меншостей, ми маємо на увазі наступні міжнародні акти:

- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права;
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права;
- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації;
- Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього;
- Конвенція про права дитини;
- Конвенція 1951 року про статус біженців і Протокол 1967 року, що стосується статусу біженців, а також регіональні правові акти у цій сфері;
- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок;

- Конвенція проти тортур і інших жорстоких, нелюдських і принижуючих гідність видів звернень і покарання;

- Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії і переконань;

- Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин;

- Декларація про заходи з ліквідації міжнародного тероризму;

- Віденська декларація і Програма дій Всесвітньої конференції з прав людини.

Зацікавленість людства у толерантності як шляху створення безпечного суспільства підштовхнула ЮНЕСКО до прийняття Декларації принципів толерантності. Вона була затверджена у Парижі резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р. У тому ж році було зроблено переклад Декларації з англійської (“Declaration of principles on tolerance”) російською мовою (“Декларація принципів терпимості”). У пізніших варіантах “терпимість” замінили на “толерантність”. У цьому факті відобразилась та розбіжність у трактуванні терміну, яка існувала на той час. Незмінним і таким, що не підлягає сумніву, було те, що у Декларації пріоритет у розвитку ідей толерантності було надано системі освіти. З того часу процес теоретичного обґрунтування цих питань та їх застосування в освітянській практиці набув інтенсивності.

Отже, толерантність охоплювала у різні періоди європейської історії різні горизонти соціального буття її населення. Найбільш гострі суперечки послідовно виникали у релігійній, державній, політичній сферах. Сьогодні хвиля толерантності

докотилась до освітянської сфери і охоплює педагогічну діяльність.

Вперше питання про педагогічну толерантність акцентував М. Бубер. Він виокремив ряд важливих якостей толерантності, показавши зв'язок толерантності з життям людей у малих групах, виявив риси толерантної та інтолерантної особистості [3]. Поступово виникла необхідність створення нового напрямку в педагогічній науці – педагогіки толерантності.

У російській науці вперше про це написав відомий російський педагог В. О. Тишков [21]. У другій половині 90-х – на початку 2000-х років сформувалася науковий напрям, представники якого працювали в руслі педагогіки толерантності. Дослідники вивчали різні аспекти толерантності з метою застосування результатів у сферах педагогіки та психології (А. А. Глебов, Є. М. Громова, Л. М. Іванова, І. П. Ільченко, А. Н. Іюффе, В. Є. Козлов, Н. М. Лебедева, З. Ф. Мубинова, І. В. Миротворська, О. П. Непочатих, М. А. Перепеліцина, М. І. Рожков, Є. В. Рибак, В. В. Соколова).

Педагогіка співпраці, толерантності виходить із концепції людини як найвищої цінності, як мети всього суспільного процесу, а не його засобу. Загалом толерантну особистість студента спроможний виховати, сформувати лише фахово підготовлений і толерантний у всіх відношеннях педагогічний колектив. Тому слід домагатися того, щоб усюди – у сім'ї, у навчальній аудиторії, там, де відбувається обмін ідеями, думками, де відбувається навчання і спілкування, – толерантність стала нормою поведінки та взаємоповаги.

Виникає необхідність виховувати у підростаючого покоління здатності бути толерантними, формувати життєву компетентність, яка допомагає зорієнтуватися у складному, різноманітному, суперечливому світі.

Психологічне та соціальне завдання трансформуються в педагогічне, що має багатозначний сенс – виховання толерантної свідомості. По суті, це світоглядна проблема, яка має ознаки глобалізації у сучасних умовах розбудови соціально-економічних відносин у державі.

З одного боку, толерантність є психологічною характеристикою індивіда, того, як він сприймає й усвідомлює світ. Проте терпимість як притаманна індивіду умовна риса не може виявитися до тих пір, поки він не вступить у взаємодію з іншими людьми, групами, інститутами, з усім тим, що є значущим для нього або набуває такої значущості під час взаємодії.

З другого боку, за деякими концепціями та теоріями індивідові властива протилежна до толерантності психологічна інтенція – інтолерантність. Особливо продуктивною в цьому напрямку є теорія ідентичності, згідно з якою в людському бутті завжди існує дихотомія “ми – вони”, завдяки якій людина конструює власне бачення реальності, визначає значущість і цінність чинників навколишнього світу. Але ця дихотомія продукує потенцію інтолерантності у людині з того самого часу, коли вона починає пізнавати світ, структурувати його у своїй свідомості.

У процесі самопізнання та розвитку власного “Я” людина змушена робити постійний вибір між толерантністю й інтолерантністю, закладений у її ставлення до світу механізмами самозахисту [20].

Можна говорити про толерантність на психологічному і соціальному рівнях. Толерантність на психологічному рівні – внутрішня установка та ставлення особистості до зовнішнього подразника, на соціальному рівні – дія або суспільна

норма [22]. У психології під толерантністю розуміється властивість соціальної системи, яка характеризується прийняттям іншої системи, її елементів і виявів, відсутністю опору до них. Виокремлюється конструктивна толерантність, що збільшує ймовірність стійкого функціонування та вдосконалення системи.

Деструктивна толерантність, навпаки, за рівних умов зменшує ймовірність стійкого функціонування і вдосконалення системи та перешкоджає її стійкому функціонуванню і вдосконаленню.

Отже, толерантність – не пасивне, не природне підкорення думці, поглядам та діям інших, не покірне терпіння, а установка, активна світоглядна позиція, яка виражається в психологічній готовності до терпимості в ім'я взаєморозуміння, позитивної взаємодії з людьми іншого культурного, національного, релігійного, соціального або світоглядного середовища, людьми інших поглядів і позицій.

Діальнісний аспект толерантності виявляється в умінні вислуховувати, бути уважним співрозмовником, який поважає думку інших, виваженим і спокійним у конфліктній ситуації, яку може коректно вирішити. Толерантне ставлення передбачає доброзичливе ставлення до оточуючих, різноманіття та багатоваріантність доброзичливої позиції.

Аналізуючи різні підходи до толерантності різних науковців, можемо визначити, що толерантність розглядали у наступних значеннях: соціальна цінність, норма соціального життя, принцип людських взаємовідносин, поведінки, особистісна якість. Крім того, необхідно відзначити, що існує поняття про різні типи толерантності. Найбільш повно їх висвітлив В. А. Лекторський. Він розглядав толерантність як:

- байдужість до існування різних поглядів та практик. Цей тип характеризує ситуацію, коли різні системи поглядів допускаються за умови, що вони не суперечать загальнолюдським нормам;

- повага до іншого, якого я не розумію і з яким я не взаємодію. Цей тип відокремлюють у силу рівноправності культур і відсутності привілейованої системи поглядів і переконань;

- терпимість до слабкості інших. Цей тип містить певний зневажливий контекст. Це співпадає з плюралізмом і пов'язане з виокремленням привілеїв у системах поглядів та цінностей;

- розширення власного досвіду та критичний діалог, що спирається на діалогічність природи розуму [12, с. 46-54].

Спираючись на класифікацію, запропоновану В. А. Лекторським, та на аналіз праць різних авторів, можемо узагальнити підходи до толерантності:

- як ознаки пасивного характеру, не спрямованої на дії, що виражається в ліберальному сприйнятті відмінностей навіть тоді, коли вони, здається, не можуть бути сприйнятими (В. В. Величко, А. В. Дергай, Г. Д. Дмитрієв, Д. В. Карпович, О. М. Славчик);

- як активну позицію, що критично підтримує іншу даність, яка збагачує власний досвід (Н. К. Бахарева, Н. В. Бондаренко, М. С. Мириманова, Г. У. Солдатова, А. А. Погодіна, Л. А. Шайгерова, О. Д. Шарова, Н. Г. Юровських та інші).

Що стосується власної позиції автора, то ми дотримуємось другого підходу, оскільки вважаємо, що існує суттєва різниця між пасивною релігійною терпимістю і ціле-раціональним волевиявленням особистості – витримкою.

Терплячість визначають як уміння підтримувати шляхом

допоміжного вольового зусилля інтенсивність роботи на заданому рівні за умов виникнення внутрішніх перешкод (наприклад, якщо є втома, поганий настрій, за незначних виявів хвороби).

Витримка – це здатність вольовим зусиллям швидко гальмувати (послаблювати, сповільнювати) дії, почуття та думки, що заважають здійсненню прийнятого рішення. Витримка, витриманість – вольовий стан, пов'язаний із самовладанням, умінням контролювати свої почуття, підкоряти дії поставленій меті тощо.

Волю особистості характеризує також її організованість, яка полягає в умінні людини керуватись у своїй поведінці чітко визначеним планом. Ця якість вимагає вміння не тільки неухильно втілювати в життя свій план, а й виявляти необхідну гнучкість у випадку зміни обставин дійсності. Дотримуючись цього підходу, розцінюючи толерантність як активну сенсоутворювальну позицію, яка виявляється у поведінці та діяльності, ми плануємо стратегію формування толерантності у молоді.

У процесі формування толерантності у молоді виникають кілька аспектів, які потрібно враховувати педагогам [19]. Розглянемо ці аспекти як системоутворюючі такі критерії: толерантність у міжособистісному спілкуванні; толерантність в етнічному відношенні; толерантність у релігійному відношенні. Це пов'язане з тим, що саме вони найчастіше стають “каменем спотикання” у процесі соціалізації молоді. Люди бувають з дуже міцною волею (їх називають залізними, вольовими), з міцною волею, з помірною волею, зі слабкою волею та зовсім безвольні.

Міжнародна комісія ЮНЕСКО стверджує, що завданням глобальної перспективи розвитку освіти у

XXI сторіччі є те, що освіта повинна сприяти тому, щоб, з одного боку, людина усвідомлювала свої корені та була здатна визначити своє місце у світі, а з другого боку, виховати в ній повагу до інших культур [7].

Одним із основних протиріч у процесі соціалізації сучасної молоді є протиріччя між універсальним загальнолюдським характером сучасної освіти та національним характером життя особистості. Спостереження сучасних вчених (О. Н. Джуринський, В. А. Єршов та ін.) засвідчують, що особистість, яка має велику кількість національних особливостей, зазнає значних труднощів щодо адаптації у сучасному поліетнічному соціумі.

Нинішня система освіти побудована переважно на зразках світової культури. Її завдання – виховувати особистість на рівні досягнень світової культури (залучити, навчити користуватися тощо). Але механізми залучення особистості до безпосереднього соціального життя більше пов'язані з особливостями конкретної соціальної ситуації: у сім'ї, у місцевій школі, у селі чи селищі, місті, серед найближчих родичів або друзів. З цією ситуацією пов'язані механізми соціальної адаптації (дезадаптації) особистості підлітків, молоді. Тому завдання освіти – створити таку систему виховання, яка б забезпечувала функціонування механізмів розвитку культури особистості, формування образу людини [5].

Підготовка європейського педагога має бути універсальною у цьому відношенні. Тому є сенс включити до стратегії толерантної освіти вимоги до фахівця гуманітарного профілю (педагога, психолога, соціального працівника), які передбачають те, що фахівець повинен знати, уміти, а також його професійно важливі якості стосовно

особливостей полікультурного і багатонаціонального середовища [8]. Він повинен:

знати:

– історію та культуру народів, які проживають у регіоні, основи релігій жителів; соціальну, народну та етнопедagogіку, соціальну та етнопсихологію;

– тенденції в розвитку світової спільноти такі як: глобалізація, урбанізація, децентралізація, маргіналізація тощо;

– соціальні та психологічні особливості особистості учня, студента, клієнта, що обумовлені статтю, віком, місцем проживання, національністю, іншим;

уміти:

– спілкуватись та взаємодіяти з людьми: дітьми, молоддю, клієнтами, тобто представниками різних культурних груп з урахуванням їх вікових, гендерних та інших особливостей;

– надавати допомогу в адаптації особистості та групи, якщо вони є представниками інших культур;

– проводити реабілітаційну роботу з відтворення втрачених соціальних зв'язків у полікультурному середовищі;

– допомагати інтегруватися особистості чи групі в культуру;

бути:

– емпатійним, толерантним, рефлексивним, соціально гнучким, тобто здатним швидко реагувати на соціальні зміни.

Тому підготовка фахівців (філософів, педагогів, психологів) крім традиційних цілей повинна містити наступні компоненти: знання геополітичної та етнокультурної специфіки регіону, знайомство з культурами народів, що проживають у регіоні, спеціальну соціально-філософську та соціально-педагогічну підготовку. Означені тенденції

впливають на характер та особливості освіти і виховання в полікультурному соціумі, а також певним чином зумовлюють процес підготовки фахівців до роботи з молоддю в умовах полікультурності. Спеціальна професійна підготовка обов'язково повинна накладатися на світоглядні та історико-культурні уявлення студента.

У цьому випадку йдеться про світогляд як систему знань, поглядів та відносин студента. Його обов'язковою базою стають знання в галузі історії, культури, релігії, етнопедagogіки та етнопсихології народів, що проживають у певному регіоні, а також переконання в необхідності збереження світу і стабільності в регіоні, у державі та у світі в цілому. Повага до особистості, готовність відстоювати її права та інтереси не залежно від її культурної, національної, релігійної приналежності. Крім того, можна говорити про розвиток полікультурного мислення як про особливу складову мислення студента. З цією метою необхідно передбачити:

– формування уявлень про культурне, національне, релігійне різноманіття світу і необхідність сприймати це різноманіття як даність;

– визнання права за всіма народами і культурами на свою самобутність;

– оволодіння спеціальним понятійним апаратом, що дасть змогу описувати себе та інших у культурному різноманітті. У контексті формування полікультурного мислення розрізняють специфічні види розумової діяльності: інтерпретація, ідентифікація, рефлексія, проектування, моделювання [8, с. 27].

Щоб виховати толерантну особистість, необхідні чималі зусилля. Причому з обох сторін. На нашу думку, толерантність кожного викла-

дача починається з професіоналізму, педагогічної майстерності, певної навчально-методичної свободи. Не так суттєво, за якою методикою працює педагог, яку структуру занять він обирає, головне – вплив на фахові особистісні здобутки студента як кінцевий результат навчально-виховного процесу.

Толерантність у взаєминах “викладач – студент” – надзвичайно складна проблема. І все ж вона вирішувана. Дві сторони мають проявляти здоровий глузд, силу волі, неупередженість, розвинене почуття відповідальності, зокрема старших за молодших. Якщо ж цього немає, неминучі конфлікти, зриви, непорозуміння.

Чому загалом виникають неприйняття, а то й агресія одне до одного? Відповідь проста: як правило, через духовну невихованість, відсутність належного досвіду саме в культурно-педагогічній площині.

Зустрічаючись з іншими людьми, традиціями, звичаями, культурами, ми не завжди уявляємо, як себе поводити, бо погано знаємо, з чим маємо справу. Трапляється це як на міжособистісному, так і на міждержавному рівнях. Брак досвіду, культури спілкування, незнання міжкультурних і людських розбіжностей породжують нетолерантність. Єдиний спосіб протистояти цьому – підвищувати культурний і освітній рівень, домагатися того, щоб толерантність в усіх сферах людського спілкування стала нормою поведінки.

Дискусії виникають з приводу рівня вияву толерантності, тобто як і у яких ситуаціях толерантність має бути присутньою. Проблематичною є цілковита (радикальна) толерантність, яка вимагає толерантності навіть до радикалів, що потенційно становлять

загрозу для дотримання прав частини громадян або стабільності соціальної системи.

Ефективна толерантність неминуче повинна бути абсолютною, щоб дієво виконувати свої функції – бути примусом, бути нетолерантною до нетолерантності. К. Поппер (Karl Popper) це визначив як “парадокс терпимості”: “необмежена терпимість повинна призвести до нетерпимості”. У цьому плані суперечка стосується межі терпимості: наскільки суспільство і його соціальні інститути мають віднайти розумні засоби самозбереження, що певною мірою підмінює принцип толерантності [18].

Американський дослідник Р. Інґлехарт (Ronald Inglehart) безпосередньо пов'язує толерантність із рівнем матеріального добробуту, економічним прогресом та типом культури. Вона, на його думку, залежить від того, чи суспільство ближче до “традиційної” чи до “секуляризаційно-раціональної” культури. Суспільствам першого типу культури властиві “цінності виживання”, неповага до етнічного рівноправ'я, рівності статей, низький рівень міжособистісної довіри, нетерпимість до інакомислячих; для спільнот з культурою другого типу характерні “цінності самовираження” [11].

Підкреслимо, що розподіл людей на толерантних та інтолерантних необхідно визнати за умовний. Можна говорити про певну толерантну або інтолерантну спрямованість особистості, оскільки кожна людина протягом життя робить і толерантні, і інтолерантні вчинки. Цей факт відзначають багато дослідників проблем толерантності (Г. У. Солдатова, І. А. Шайгерова, О. Д. Шарова та ін.). У зв'язку з цим звернемося до критеріїв толе-

рантності з метою більш чіткого визначення завдань формування толерантної особистості. Питання про критерії толерантності неодноразово розглядалося різними авторами (А. Г. Асмолов, В. В. Глебкін, П. Ф. Комогоров, А. А. Погодіна, В. С. Собкін, Г. У. Солдатова, В. В. Шалін та ін.).

Таким чином, аналізуючи толерантність з точки зору соціальних установок, знань, якісних рис та інструментальних умінь, можна дійти до висновку, що критеріями толерантності є такі інтегративні характеристики особистості: а) терпимість, б) емпатійність, в) комунікативність, г) емоційна стабільність, д) соціальна активність, є) достатній рівень культури та освіти, ж) достатній рівень розвитку мислення. Ці критерії можуть бути використані у системі формування толерантності у молоді

для постановки завдань, проектування виховного процесу, діагностики розвитку особистості та групи, для оцінки результатів педагогічного процесу на теренах сучасної Європи.

У підсумку зауважимо, що толерантність як явище, потреба, цінність, норма і принцип поведінки у сфері розбудови європейської освіти є необхідним елементом, оскільки толерантність як властивість свідомості особистості має бути сформована ще у школі. Вона потрібна людині протягом усього життя і у будь-якій сфері її життєдіяльності. Тому її сміливо можна включати у перелік європейських цінностей, норм професійної діяльності педагогів і принципів їх поведінки у глобалізованому суспільстві інформаційної доби.

Література

1. Асмолов А. Г. Толерантность: от утопии к реальности / Асмолов А. Г. // На пути к толерантному сознанию. – М. : Смысл, 2000. – С. 5-7.
2. Биология. Справочник школьника и студента / под ред. З. Брема, И. Майне. [Пер. с нем.]. – М. : Дрофа, 1999. – 400 с.
3. Бубер М. Я и ты / Бубер М. [Пер. с нем.]. – М. : Высшая школа, 1993. – 175 с.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Гончаренко С. У. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
5. Грива О. А. Толерантність молоді в полікультурному середовищі / Грива О. А. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 275 с.
6. Даль В. Толковый словарь русского языка / Даль В. – М., 1998. – С. 267.
7. Доклад международной комиссии ЮНЕСКО о глобальных стратегиях развития образования в XXI веке. – Режим доступа до ресурсу: Internet-http://copyright.iile.ru/news_oop
8. Ершов В. А. Формирование поликультурного мышления – условие сохранения целостности многонационального государства / Ершов В. А. // Известия Академии педагогических и социальных наук. – М., 2002. – С. 22-29.
9. Єрмоленко А. М. Дискурс етичних норм та цінностей в сучасній німецькій практичній філософії : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.05 / Єрмоленко Анатолій Миколайович ; НАН України, Інститут філософії. – К., 1996. – 422 с.
10. Загальна декларація прав людини // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015

11. *Инглхарт Р.* Культура и демократия / Инглхарт Р. // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. – М., 2002. – С. 106-128.
12. *Лекторский В. А.* О толерантности, плюрализме и критицизме / Лекторский В. А. // Вопросы философии. – 1997. – №11. – С. 46-54.
13. *Лісовий В.* Толерантність / В. Лісовий // Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 642.
14. *Логинов А. В.* Толерантность в государственно-конфессиональных отношениях (Зарубежный опыт) / Логинов А. В. // Толерантность. – М., 2004. – С. 147.
15. *Малахов В. А.* Етика спілкування : [навч. посібник] / Малахов В. А. – К. : Либідь, 2006. – С. 329.
16. *Новик В.* Духовный смысл толерантности (Толерантность: сила или слабость?) // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/nov_to_l.php
17. *Основи економічної теорії : [підручник під ред. Ю. В. Ніколенко та ін.]. – Кн. 1. – К. : Либідь, 1998. – 272 с.*
18. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. У полоні Платонових чарів. Том 2. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / Поппер К. – К. : Основи, 1994. – 444/495 с.
19. *Проблемы толерантности в подростковой культуре. – М. : Мин-во образования Рос. Федерации, 2003. – 280 с.*
20. *Романчук О. М.* Толерантні та особистісно-сміслові детермінанти професійної підготовки соціальних працівників / О. М. Романчук // Наукові студії із соціальної та політичної психології : збірник наукових праць Інституту соціальної та політичної психології Академії педагогічних наук України. – К. : ІСтаПП АПН України, 2008. – Вип. № 20 (23). – С. 159-170.
21. *Тишков В. А.* О толерантности / Тишков В. А. // Доклад на общем собрании Академии педагогических и социальных наук. – Отдельный оттиск. Без места и года издания. – 12 с.
22. *Толерантность как основа социальной безопасности / под ред. Н. П. Медведева. – Ставрополь : Сервисшкола, 2002. – 280 с.*
23. *Устав ООН. – М., 1985. – 19 с.*
24. *Хабермас Ю.* Расколотый Запад / Хабермас Ю. ; пер. с нем. О. И. Величко и Е. Л. Петренко. – М., 2008. – С. 9-29.
25. *Шалин В. В.* Толерантность (Культурная норма и политическая необходимость) / Шалин В. В. – Ростов-на-Дону : Сов. Кубань, 2000. – 255 с.
26. *Шилборд Н. И.* Политика и право : учебное пособие / Шилборд Н. И., Петрухин А. С., Кривошеев В. Ф. – М. : Дрофа, 1995. – 416 с.

БЕХ ВЛАДИМИР ПАВЛОВИЧ.
ТОЛЕРАНТНОСТЬ В ДИСКУРСЕ
ГЛОБАЛИЗАЦИИ ЕВРОПЕЙСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ: ЯВЛЕНИЕ,
ПОТРЕБНОСТЬ, ЦЕННОСТЬ, НОРМА
И ПРИНЦИП ОБЩЕНИЯ

Толерантность в сфере развития европейского образования является необходимым элементом, поскольку толерантность как свойство сознания личности должно быть сформировано еще в школе. Она нужна человеку в любой сфере его жизнедеятельности. Поэтому ее смело можно включать в перечень европейских ценностей, норм профессиональной деятельности педагогов и принципов их поведения в глобализирующемся обществе.

BEKH VOLODYMYR. TOLERANCE IN
THE DISCOURSE OF EUROPEAN
EDUCATION GLOBALIZATION:
PHENOMENON, NEEDS, VALUES,
NORMS AND PRINCIPLES OF
COMMUNICATION

Tolerance in European education developing is an essential element, as tolerance as individual consciousness property must be formed at school. A person needs it in every sphere of life. Therefore, it can safely be included in European values list of educators professional norms and principles of their behavior in a globalized society.